

Examen VWO

2026

tijdvak 1
woensdag 13 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 21 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Een eindeloze toekomst

Schrijver Roland van der Vorst ging een week de bossen in zonder technologie. Door deze reis beseftte hij dat technologie, zoals een smartwatch, ons een idee van eindeloosheid kan geven. De smartwatch is verbonden met een agenda, wijst op afspraken, heeft een stappenteller die je aanzet om meer te lopen, stuurt berichten en nodigt voortdurend uit om te reageren.

Andy Clark maakt gebruik van twee experimenten om duidelijk te maken wat mensen doen met nieuwe technieken, zoals een smartwatch. Om uit te leggen op welke verschillende manieren mensen zich tot de nieuwe techniek van een smartwatch kunnen verhouden, zou Andy Clark gebruikmaken van de tegenstelling tussen interface en cyborg.

- 2p 1 Beargumenteer met de tegenstelling tussen interface en cyborg op welke manier jij je zou verhouden tot een smartwatch. Leg in je argumentatie **een** van de twee experimenten uit die Clark aanhaalt.

Volgens Van der Vorst geeft de smartwatch voortdurend een prikkel die het begin van iets nieuws aankondigt. Daardoor krijgt ons denken geen seconde rust meer en verandert de smartwatch onze tijdsbeleving: ons denken is door de smartwatch constant gericht op de toekomst.

Volgens sommigen verandert de smartwatch het wezen van de mens.

- 2p 2 Leg uit dat de smartwatch volgens Clarks mensbeeld het wezen van de mens **niet** verandert.

Geef vervolgens met het begrip 'bestaanservaring' een argument dat de smartwatch het wezen van de mens **wel** verandert.

Volgens Van der Vorst presenteren streamingdiensten en digitale kranten hun aanbod in een ordening van populairste, beste, meest bekeken films en meest gelezen artikelen. Mensen gaan automatisch reageren op al deze impulsen. Van der Vorst noemt dit een stimulus-responsleven. Dit kan verwijzen naar een behavioristisch en functionalistisch mensbeeld. Het functionalistisch cognitivistische mensbeeld maakt gebruik van de computermetafoer.

Volgens Jos de Mul verandert onze omgang met techniek onze identiteit, die humanistisch zou zijn.

- 2p 3 Geef een argumentatie **voor** Van der Vorsts opvatting dat wij een stimulus-responsleven gaan leiden. Ga daarbij in op:
- de functionalistisch cognitivistische opvatting van mentale processen, en
 - De Muls opvatting dat onze omgang met techniek onze identiteit verandert, die hij beschrijft met het begrip humanisme.

Je kunt je volgens Van der Vorst laten voortstuwen door allerlei triggers die elkaar blijven opvolgen, waardoor je ervaring vluchtig is en je voortdurend verlangt naar nieuwe ervaringen. Maar je kunt ook de triggers mijden, bij je directe ervaring blijven, je daaraan overgeven en erin opgaan.

De deugdethiek neemt de deugd als uitgangspunt voor een goed leven. Het utilisme richt zich op de maximalisering van geluk.

- 3p 4 Beargumenteer of je het eens bent met Van der Vorst dat we beter kunnen opgaan in de ervaring zelf dan verlangen naar meer ervaringen. Ga daarbij in op:
- een voorbeeld,
 - de deugdethiek, en
 - het utilisme.

Volgens Van der Vorst manifesteren zich door digitalisering verschillende versies van ons zelf. Ik ben fysiek wel ergens op een bepaalde tijd, maar heb tegelijkertijd verschillende profielen op verschillende sociale media, in appjes, posts en likes. Door al die verschillende digitale profielen rijst de vraag wie ik zelf ben:

tekst 1

Digitalisering belooft wel transparantie maar tegelijkertijd zorgt ze er juist voor dat we steeds meer gaan wennen aan het idee dat we nooit ergens een volledig beeld van zullen hebben. Niet van een fenomeen en dus ook niet van onszelf of de ander. De eindeloze digitale identiteit is open en inconsistent. Zo verandert het zelf van de moderne mens: [...] geen centrale instantie die alles omvat, geen samenvatting en geen overkoepelende structuur.

bron: Roland van der Vorst, De toekomst is eindeloos. Een open blik op digitalisering, 2023

- 3p 5 Timothy Morton spreekt van de 'mesh' en ecologisch denken. Geef aan wat Morton bedoelt met de 'mesh'. Leg vervolgens een overeenkomst uit tussen tekst 1 en ecologisch denken. Beargumenteer tot slot met deze overeenkomst of het volgens jou een probleem is dat we door digitalisering nooit een volledig beeld zullen hebben van onze identiteit.

Van der Vorst vraagt zich af of het niet beter is te accepteren dat er geen stabiel 'zelf' bestaat en ermee in te stemmen dat we eindeloos verschillende rollen spelen:

tekst 2

Dan is de wereld van profielen die almaar veranderen misschien wel een geschenk: het is de ideale context om voortdurend een ander te kunnen worden. De kunst van het omgaan met een digitaal versnipperde identiteit is misschien wel te voorkomen dat je vast gaat zitten in patronen. Dat betekent dat je afstand leert nemen van de rollen die je aanneemt.

bron: Roland van der Vorst, De toekomst is eindeloos. Een open blik op digitalisering, 2023

Donna Haraway bekritiseert het dualistische denken en gebruikt daarbij het beeld van de cyborg.

2p 6 Geef met het beeld van de cyborg Haraways kritiek op het dualistische denken weer.

Leg vervolgens met tekst 2 uit dat de digitale identiteit aansluit bij Haraways beeld van de cyborg.

Van der Vorsts beschrijving van de digitaal versnipperde identiteit lijkt aan te sluiten bij de kritiek van Miriam Rasch op het dataïsme, maar daar is ook wat tegenin te brengen.

2p 7 Leg de kritiek van Rasch op het dataïsme uit met het begrip 'else'. Geef vervolgens met tekst 2 een argument dat deze kritiek van Rasch **niet** geldt voor 'de digitaal versnipperde identiteit'.

Opgave 2 Lichamelijkheid en techniek in sport

Techniek speelt in sport een belangrijke rol om prestaties te verbeteren. Veel sporters dragen apparatuur waarmee bijvoorbeeld hun hartslag wordt gemeten om te bepalen hoe intensief ze moeten trainen. Filosoof Aldo Houterman geeft aan dat dergelijke techniek aan de ene kant helpt bij het bestuderen van het bewegende lichaam en aan de andere kant tekortschiet, omdat daardoor te weinig wordt gekeken naar onmeetbare ervaringen. Hij noemt meervoudig schaatskampioen Ireen Wüst die aangaf dat er tijdens haar carrière weinig aandacht was voor haar ervaringen van pijn en frustratie.

De vraag naar de mens kan worden benaderd vanuit een eerstepersoonsperspectief en vanuit een derdepersoonsperspectief.

- 2p 8 Leg **beide** perspectieven op de vraag naar de mens uit met de opvatting van Houterman.

Houterman geeft verschillende voorbeelden waarin mensbeelden worden gebruikt om de mens als sportend wezen te begrijpen:

tekst 3

Een marathonloper met een dualistisch mensbeeld zegt:

‘Het lichaam en de geest hebben tijd nodig om te herstellen. De geest komt er doorgaans als eerste bovenop. Dat moet ook. De geest is de chauffeur, het lichaam de auto.’

Een rugbyspeler met een monistisch mensbeeld zegt:

‘Bewustzijn ligt vaak verborgen in de vouw van het weefsel, [...] de hand gebald tot vuist, vingers tegen elkaar gedrukt, [...] of een voet rustend op een andere.’

Een wielrenner met een mensbeeld dat aansluit bij *embedded cognition* zegt:

‘[B]ewegingen van een sprinter zijn sterk afhankelijk van hoe de rest van het peloton beweegt en van hoe ver de finish nog is. [...] Het gevoel – zowel aangenaam als stressvol – van het rijden in een peloton komt niet uit het binnenste [van de wielrenner] maar komt tot stand te midden van de andere renners.’

bron: Homo Movens, redactie Edwin Koster en Ivo van Hilvoorde, 2024

Deze drie mensbeelden – dualistisch, monistisch en aansluitend bij *embedded cognition* – bieden verschillende visies op de vraag wie de mens is als sportend wezen.

- 3p 9 Beargumenteer vanuit welk van deze **drie** mensbeelden de mens als sportend wezen volgens jou het best kan worden begrepen. Geef daarbij weer wat deze **drie** mensbeelden inhouden en weeg ze tegen elkaar af.

Sporters hebben vaak rituelen om hun gedroomde topprestaties te behalen. Atleet Lieke Klaver vertelt in 2024:

tekst 4

Ik droom ervan om wereldkampioen te worden op een individueel onderdeel. [...] Wat mij heel erg helpt, is leven in een vast ritme en stramien. Het motiveert mij om elk seizoen [...] kleine dingetjes te perfectioneren. [...] Ik voel de druk om het beste uit mezelf te halen. Als ik dat kan zeggen, ben ik tevreden. Dit betekent niet altijd een eerste plek. [Voor de] young professionals die dit interview lezen: Ga ervoor, en geef alles. Maar, [...] kijk ook waar je vandaan komt en kijk dan waar je nu staat. Zo vergeet je je niet te realiseren welke stappen je allemaal al hebt gezet en wat je al hebt bereikt.

bron: Nxtoffice, Van startblok tot podium: Lieke Klaver over dromen, doelen en doorzetten, 2024

Volgens Helmuth Plessner is het wezen van de mens onbepaald. Hij legt dit onder andere uit met het begrip excentrische positionaliteit en de wet van de utopische standplaats.

3p 10 Leg met tekst 4 uit wat Plessner bedoelt met:

- het begrip excentrische positionaliteit, en
- de wet van de utopische standplaats.

Leg vervolgens met **zowel** dit begrip **als** deze wet uit dat het wezen van de mens volgens Plessner onbepaald is.

Voor paralympische sporters is techniek vaak noodzakelijk. Paardrijder Chantal Haenen verloor op haar vijftiende beide benen en kon niet wennen aan de paralympische versie van de paardensport. Ze stapte over op handbiken. Een handbike is een fiets waarop je de pedalen met je armen beweegt. Haenen haalde bij deze parasport direct voldoening uit haar eigen fysieke kracht en ze kon de handbike meteen zonder hulp gebruiken, waardoor ze zich vrij voelde. Bij de paraversie van paardrijden voelde ze geen vrijheid en zelfstandigheid, omdat anderen haar op het paard in een beugel moesten helpen.

Petran Kockelkoren legt aan de hand van treinreizen uit dat mensen bij een nieuwe techniek decentreren. Op decentreren volgt volgens hem recentreren.

3p 11 Leg met de handbike als nieuwe techniek uit dat Haenen **niet** decentreert. Leg vervolgens uit dat volgens Kockelkoren recentreren volgt op decentreren.

Geef tot slot een argument **tegen** Kockelkorens opvatting dat de omgang met techniek de zintuiglijke ervaring verandert door decentreren.

Techniek speelt ook een rol bij de beleving van sport door toeschouwers. Zo voorspelde een computer op basis van algoritmes dat Nederland tijdens het EK voetbal van 2024 de zesde kanshebber was en dat Frankrijk topfavoriet was voor de titel. Het is niet bekend of deze computer de op dat moment gebroken neus van Kylian Mbappé (een sterspeler van Frankrijk) als voordeel of als nadeel voor het Franse team interpreteerde.

Hubert Dreyfus en Yuval Noah Harari verschillen van mening over de mogelijkheden van data, AI en computers. Dit leidt tot verschillende opvattingen over wat een computer gebaseerd op algoritmes zou kunnen doen met de informatie over de gebroken neus van Mbappé.

3p 12 Leg uit dat een computer gebaseerd op algoritmes volgens Dreyfus op een **andere** aanname is gebaseerd dan waarop gedrag van mensen is gebaseerd.

Leg vervolgens uit dat volgens Harari het belang van menselijke ervaringen zal plaatsmaken voor dataïsme.

Beargumenteer tot slot met deze opvatting van Harari **of** met deze opvatting van Dreyfus wat jij denkt dat de computer kan doen met de informatie over de gebroken neus van Mbappé.

Opgave 3 De emoties tussen ons

Vijftig jaar geleden deed psycholoog Paul Ekman onderzoek naar de universaliteit van emoties. Net als veel andere wetenschappers van dat moment dacht Ekman dat mensen wereldwijd dezelfde basisemoties hebben, zoals boosheid, verdriet en vreugde, en dat deze door alle mensen worden geuit met dezelfde gelaatsuitdrukkingen.

In Ekmans onderzoek kregen proefpersonen foto's te zien van iemand met een bepaalde gezichtsuitdrukking. Daarbij moesten de proefpersonen een kaartje selecteren met een daarbij passende emotie erop. Hierbij hadden zij de keuze uit een vaste set emotiekaartjes. Ekman probeerde op deze manier een essentieel kenmerk van de mens te beschrijven.

De actor-netwerktheorie (ANT) van Bruno Latour staat kritisch tegenover essentialistische benaderingen, zoals die van Ekman. Latour legt met het voorbeeld van de Berlijnse sleutel als onderdeel van een handelingsprogramma uit dat volgens de ANT de grens tussen levend en niet-levend is vervaagd.

- 3p 13 Leg uit dat Ekmans emotiekaartjes volgens de ANT:
- onderdeel zijn van een handelingsprogramma, en
 - laten zien dat de grens tussen levend en niet-levend is vervaagd.
- Leg vervolgens uit dat Latours ANT kritisch staat tegenover Ekmans essentialistische benadering. Ga hierbij in op **beide** aspecten van je uitleg over de emotiekaartjes.

Van de westerse proefpersonen in Ekmans onderzoek koos 85% het emotiekaartje dat de onderzoekers bij een foto met een bepaalde gezichtsuitdrukking verwachtten. Proefpersonen die niet eerder contact hadden gehad met westerse mensen kozen vaker afwijkende emotiekaartjes of zagen helemaal geen emoties op de foto's. Volgens Ekman liet dit niet zien dat emoties per cultuur verschillen, maar alleen dat emoties per cultuur op verschillende manier geuit worden. Welke keuze er ook door de proefpersonen werd gemaakt, Ekman bleef uitgaan van de hypothese dat verschillende uitingen dezelfde basisemoties laten zien.

De onderzoeksmethode van Ekman kwam later ter discussie te staan. Karl Popper ziet het zoeken naar falsificatie als criterium voor wetenschappelijkheid.

Thomas Kuhn heeft kritiek op Poppers falsificatiecriterium.

- 2p 14 Leg uit of Ekmans werkwijze volgens Popper wetenschappelijk of pseudowetenschappelijk zou zijn. Leg vervolgens met het begrip paradigma Kuhns kritiek op Poppers falsificatiecriterium uit.

George Lakoff en Mark Johnson wijzen op het gebruik van ontologische metaforen voor emoties.

- 1p 15 Leg uit wat volgens Lakoff en Johnson ontologische metaforen zijn. Ga hierbij in op een voorbeeld van een ontologische metafoor voor een emotie.

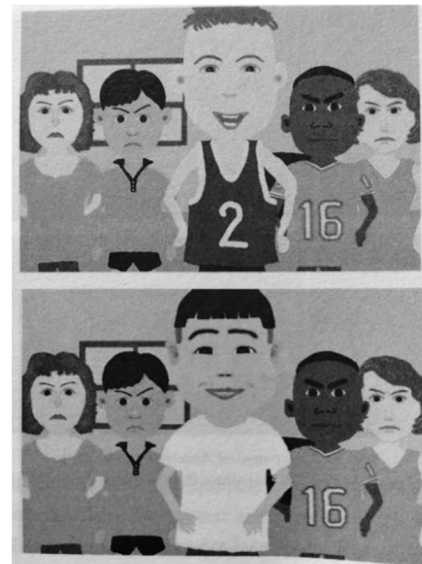
In een variant van het emotieonderzoek werd aan proefpersonen gevraagd om zelf een gezichtsuitdrukking te vormen. Zij kregen bijvoorbeeld als instructie om hun neus op te trekken, hun neusgaten te openen, hun onderlip naar beneden te trekken en hun tong naar voren te bewegen zonder deze uit te steken. In de VS vertelden de proefpersonen dat de gevormde gezichtsuitdrukking de emotie walging opriep. Volgens Helmuth Plessner hebben mensen een dubbelzinnige verhouding tot hun eigen lichaam.

- 1p 16 Leg de dubbelzinnige verhouding van mensen tot hun eigen lichaam uit, met het voorbeeld van het onderzoek naar het vormen van gezichtsuitdrukkingen.

Plessner ziet lachen als typisch menselijk. Soms trekken mensen in een gesprek een walgend gezicht als er iets ongepasts wordt gezegd. Dit zou Plessner ook zien als typisch menselijk, maar om een andere reden dan dat hij lachen als typisch menselijk ziet.

- 1p 17 Leg uit dat de gezichtsuitdrukking van iemand die een walgend gezicht trekt als er iets ongepasts wordt gezegd volgens Plessner om een **andere** reden typisch menselijk is dan lachen.

De psycholoog Batja Mesquita was vroeger sterk beïnvloed door Ekman, maar ontdekte later belangrijke verschillen tussen culturen op het gebied van emoties. In haar boek *De emoties tussen ons* beschrijft ze hoe Amerikaanse proefpersonen de middelste personen op de afbeelding (hiernaast) zien als blij. Japanse proefpersonen nemen de hele situatie in ogenschouw en noemen de middelste personen niet blij. Mesquita maakt een onderscheid tussen twee modellen van emoties. Het MINE-model van emoties is volgens haar dominant in westerse landen: emoties zijn 'van mij'. Emoties zoals trots of blijdschap worden daarbij begrepen als mentaal (M), binnen in het individu (IN) en altijd met dezelfde eigenschappen (E).

Let op: de laatste vragen van dit examen staan op de volgende pagina.

In vrijwel alle niet-westerse landen is volgens Mesquita het OURS-model dominant: emoties zijn ‘van ons’. Volgens dit model bestaan emoties buiten de persoon (OUT), relationeel (R) en situationeel (S). Zo is blijdschap volgens Japanners geen innerlijke emotie van één individu, maar bestaat dit in het gedrag tussen mensen.

Er bestaan uiteenlopende visies op wat emoties zijn, voortkomend uit verschillende visies op het menselijke denken en voelen.

Vanuit de 4E-theorie van belichaamd denken (*embodied cognition*) zouden aanhangers een opvatting kunnen vormen over wat emotie is. Deze zou kunnen aansluiten bij het MINE-model van emoties.

- 1p **18** Leg uit in welk opzicht een opvatting over emoties vanuit de stroming belichaamd denken zou kunnen aansluiten bij het MINE-model.

Een aanhanger van het enactivisme zou wellicht tot een andere opvatting van emoties komen, die beter aansluit bij het OURS-model.

- 2p **19** Geef weer wat denken is volgens het enactivisme.
Leg vervolgens uit in welk opzicht een enactivistische opvatting over emoties zou kunnen aansluiten bij het OURS-model.

In de Amerikaanse cultuur is trots een gewaardeerde emotie. Trots wordt hierbij opgevat als een innerlijk gevoel, waardoor iemand zelfvertrouwen kan ontwikkelen.

De Minangkabau uit Indonesië zien trots juist als een gevaarlijke emotie, waardoor iemand zich boven een ander kan plaatsen. De Minangkabau benadrukken het belang van schaamte. Deze emotie wordt niet opgevat als een vervelend gevoel, maar als een bescheiden opstelling en het tonen van gevoeligheid voor de normen van de groep.

Volgens Mesquita zouden westerlingen hun MINE-model van emoties moeten aanvullen met het OURS-model, zodat zij hun eigen emoties beter begrijpen.

- 2p **20** Geef een argument voor deze opvatting van Mesquita, met:
– het begrip medewereld volgens existentialisten, en
– de voorbeelden van trots en schaamte.

Het bekijken van emoties vanuit het OURS-model is volgens Mesquita ook van belang om het verschil tussen genders beter te begrijpen.

Volgens Simone de Beauvoir werden jongens en meisjes in haar tijd verschillend opgevoed in het omgaan met angst voor verlatenheid.

- 2p **21** Geef weer wat dit verschil in opvoeding volgens De Beauvoir inhoudt. Beargumenteer vervolgens met dit verschil of het OURS-model volgens jou kan helpen om verschillende genders beter te begrijpen.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.